

ר' נחמן מברסלב ולודוויג ויטגנשטיין

מאת יהודה ליבס

עולמו של ר' נחמן וקושיות ימי הביניים

מה סוד קסמו של ר' נחמן בדורנו? אין להסתפק בתשובה יחידה לשאלה נכבדה זו, אך אחת מן התשובות כרוכה כמדומני בתורת ההכרה, ובעולם הנוצר על ידה. אני מבקש להציג את קרבתו של ר' נחמן לעולם המודרני על ידי הדגשת הניגוד בינו לבין מחשבת ימי הביניים, ומייצגה הגדול, הרמב"ם. עולמו של ר' נחמן, בדומה לעולמנו שלנו, כבר התרחק מרחק רב מעולמו של הרמב"ם ובני דורו. אז, בימי הביניים, היה העולם סגור, כעולמו של אפרוח בתוך הביצה, ונחשב בעיקרו כמוכר וידוע זה מכבר. על הפרט היה רק להתעמק, להפנים ולרכוש לעצמו שוב את הידיעות (המושכלות) שכבר הגיעו עדיהן הפילוסופים (לפחות בקווים כלליים), ושאת קווייהן הכלליים שטח הרמב"ם בראש ספר משנה תורה שלו, והפכן להלכה פסוקה. ידע זה צריך היה להירכש לפי סדר קבוע, כשכל השגה מהווה שלב בדרך להשגה נוספת, גבוהה יותר. גם בימים ההם אומנם ידע האדם שלא את הכול יוכל להשיג בשכלו, אבל גבולות הידע הוגדרו בדיוק, וברור היה ומוגדר מדוע בעיה מסוימת נמצאת מעבר ליכולתה של ההכרה האנושית.

דוגמה מובהקת לכך היא הבעיה המפורסמת של ידיעה ובחירה. הרמב"ם מנתח את טבעה המיוחד של ידיעת האל, ומראה שמטבעה של ידיעה כזאת לדעת מראש מה עתיד אדם לבחור בלי שהדבר ימנע ממנו את חופש הבחירה. אומנם

אין אנו מסוגלים להבין זאת בשכלנו, כי אצלנו תמיד ידיעה ובחירה ייראו כסתירה, אך אין סיבה לדאגה: ההבדל שבין אופן הידיעה האלהית לבין אופן הידיעה האנושית מחייב ומסביר גם את אי-ההבנה הזאת (מורה נבוכים ג, כא). שמונה פרקים ח). בעיה מפורסמת אחרת, בעית 'צדיק ורע לו רשע וטוב לו', היא הבעיה הדתית הגדולה, שאלת השאלות שהתלבטו בה אברהם ואיוב ובעל ספר תהלים, ושלפי חז"ל אף משה רבינו לא הצליח ליישבה (ברכות ז ע"א), קושיה זו פוטר הרמב"ם באמצעות הסתכלות כללית, קוסמית ופילוסופית, שהופכת אותה לבלתי משמעותית (מורה נבוכים ג, י-כג). ומעל הכול: אף מציאותו של אלהים אינה נחשבת לבעיה אצל הרמב"ם. הוא מוכיחה בהוכחות הגיוניות (מורה נבוכים ב, א), ואף אינו נרתע מלהטיל על האדם את האמונה באל כציווי הלכתי פשוט (בראש ספר המצוות ובראש ספר משנה תורה).

עולמו של ר' נחמן, לעומת זאת, פתוח הוא ואין-סופי. הידיעה האנושית הפכה כאן אומנם למצומצמת יותר, והבעיות דלעיל, שאצל הרמב"ם נחשבו כפתורות, שבו ונפתחו מחדש, והפכו מפחידות ומאיימות, אך עם זאת אפשרויות ההשגה התרחבו לאין שיעור, ואתן הגיעו בעיות חדשות, העשויות לעתים להשכיח את הראשונות. לדעת ר' נחמן, להיות יהודי פירושו ללכת מדרגה לדרגה. דרגות אלה אינן בנויות זו על זו ואינן כוללות זו את זו. בדרגה החדשה והגבוהה אפשר, ואף מומלץ, לשכוח את ההשגות שקדמו.¹ כך אירע, אכן, לבעיה הנזכרת בדבר הידיעה והבחירה. חסידי ר' נחמן מספרים לנו, בסיפור שקשה להכריע אם תמים הוא מאוד או מאוד אירוני, ש'כבר היה לו תירוץ נכון על זאת הקשיא,² התירוץ היה בבירור גמור כדרכו תמיד שאינו

---

¹ חיי מוהר"ן, שיחות השייכים להתורות', סימן טו. וראה מאמרי 'התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות', בתוך ספרי: סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 242, ובהערה 38 שם.
² כתיב זה, הרגיל בכתבי ברסלב, משקף את ההגייה האשכנזית של המלה 'קושיה', שנהגית בקוף פתוחה.

אומר דבר שישאר בו פקפוק, רק דברים הברורים ומחזורין כשמלה. וכבר כתב את עניין התירוץ בכתב, אך נאבד ממנו הכתב, ועכשיו נשכח ממנו.³

אך לא כך הוא בעניין שתי הקושיות האחרות שהזכרנו, בעית מציאות האל ובעית 'צדיק ורע לו'. בעיות אלה לא נשכחו ולא נאבדו עם שום פתקה, אלא הוסיפו וריחפו מעל לראשו של ר' נחמן, והטילו צל כבד ומאיים עליו ועל בני דורו ובני הדורות שאחריו. אם באמת פתר ר' נחמן בעיות אלה, כפי שהוא מעיד על עצמו, פתרונו לא היה עיוני, רציונאלי או אינטלקטואלי. התמודדותו עם שאלות אלה התרחשה בשכבות אחרות של הקיום האנושי, מקום שם התלבטו בכך רבים בעולם המודרני, גם בעלי מחשבה אקזיסטנציאליסטית, ואף לוגיקאן כלודוויג ויטגנשטיין, הפילוסוף הגרמני, מגדולי ההוגים של המחצית הראשונה של המאה העשרים.

הקושיות של החלל הפנוי

דברינו יתבססו על תורה ס"ד בספר ליקוטי מוהר"ן ח"א, היא הנקראת 'בא אל פרעה', תורה מפורסמת ועזת ביטוי, שכבר זכתה לניתוחים מעמיקים.⁴ תורה זו מתפרסמת כלשונה בגיליון הנוכחי של דימוי עם פירוש מפורט מאת חברי הרב מנחם פרומן, ולפיכך אוכל להסתפק כאן בסיכום קצר של חלק ממנה, אותו שנדרש לענייננו. ר' נחמן, שלא קם וירטואוז כמוהו בשטח הדרשנות היצירתית, מנסח כאן במונחים המיתיים של קבלת האר"י את שאלת עצם מציאותו של האל, קושית הקושיות, שבהיותה מקננת בלבו של איש הדת,

---

³ שבחי מוהר"ן, להתרחק מחקירות, סימן י. אומנם במקום אחר דן ר' נחמן בעמקות באפשרות ההשגה של בעית הידיעה והבחירה: ליקוטי מוהר"ן ח"א, תורה כא, ד.

⁴ ראה: יוסף וייס, 'ה"קושיא" בתורת ר' נחמן', בספרו: מחקרים בחסידות ברסלב, ירושלים תשל"ה, עמ' 149-109. אברהם יצחק גרין, בעל היסורין, תל-אביב תשמ"א, עמ' 305-312. שני החוקרים מדגישים כאן את הפן האקזיסטנציאליסטי במחשבת ר' נחמן.

מאיימת היא לפוצץ את כל הוויתו. קבלת האר"י מלבישה כאן את תהומות הכפירה בלבוש של קדושה, ומעגנת אותה בכתבים ובמושגים שכבר נתקדשו במסורת, וכך אף עשויה היא לתת לה פתרונות לפי אופיה הדיאלקטי והפרדוקסאלי. את היסוד לכפירה מצא ר' נחמן במושג הלוריאני של חלל הצמצום, שבתוכו כידוע נברא העולם, לפי קבלת האר"י: כשעלה ברצונו של האל, שקודם לכן מילא בעצמותו את כל המרחב האין סופי, לברוא עולמות מחוץ לו, צימצם וסילק חלק מעצמותו כדי לפנות מקום לנבראים. החלל שנוצר בדרך זו, לדעת ר' נחמן, הוא יסוד הכפירה. ר' נחמן מייחס כאן משמעות מטפיזית עליונה לתופעה רוחנית שלילית זו שנראתה בעיניו לא שולית ולא תיאורטית, אלא איום אמיתי שהרים את ראשו בדורו, ושאותו בוודאי חש ר' נחמן לא רק מסביבו אלא גם בלבו.

לשם כך, יש לציין, היה על ר' נחמן להוציא את קבלת האר"י מכוונתה המקורית, ולהשיאה לעניין אחר. במקור הקבלי גופו עניין הצמצום אינו נוגע לתחום תורת ההכרה. כך אפשר ללמוד מתורת הכוונות, המקשרות, לפי קבלת האר"י, בין מחשבת המתפלל לבין ההוויות הקוסמיות. בספרות הכוונות הלוריאניות לא מצאתי כל 'כוונה' שמפנה את מחשבת המתפלל כלפי חלל הצמצום. האר"י עוסק בחלל הצמצום רק בשעה שהוא מדבר על השלבים הראשונים של הבריאה, ואין הוא מועיד לו כל תפקיד בתמונת העולם העכשווית, המבוססת על העולמות שנבנו אחר כך בתוך חלל זה, ומלאוהו כמעט לחלוטין (אפשר אף להטיל ספק בדבר, אם מלכתחילה היה זה אכן חלל ריק, וקואום אמיתי, כפי שמשמע מדברי ר' נחמן, שכן רבים מתלמידי האר"י מדברים על 'רשימו', כלומר רושם ושארית של האור הקדמון שהסתלק משם בזמן הצמצום). בכל זאת אכן אפשר ללמוד מדברי האר"י, כפי שלומד ר' נחמן,

שמשו מחלל הצמצום עדיין נשאר, והוא עוטף את העולמות שנבראו במרכזו כמין טבעת החוצצת בינם לבין אין-סוף המקיף.⁵

אצל ר' נחמן, לעומת זאת, חלל הצמצום חי ופועל בתוקף בלבבות שבדורותינו, והוא מבטא בנאמנות את שורש הכפירה במציאות האל. כפי שר' נחמן מדגיש וחוזר ומדגיש כמה פעמים, רעיון חלל הצמצום כרוך בסתירה פנימית: מצד אחד, החלל מבטא לפי מהותו את העדר האלהות, ומצד שני, גם החלל בעצמו לא נוצר אלא בידי האל, כי גם הצמצום וסילוק עצמות האל מתוך החלל לא אירעו אלא ברצונו. גם חוסר-אלהות יצירה אלהית היא. או, אם תמצי לומר, כל-יכולתו של האל כוללת גם את האפשרות של ביטול מציאותו.⁶ בחינה שניה זו היא המהווה בסיס לאמונתם של כלל ישראל. ישראל נקראים 'עברים' (או 'עבריים') מפני שהם יכולים לעבור ולדלג באמונתם התמימה מעל החלל הפנוי ולהגיע אל האל הבורא, הנמצא בעברו השני.

עם זאת עדיין קיימת גם הבחינה הראשונה: מאחר שהחלל הפנוי אינו אלא המקום שממנו נתפנתה עצמות האל, הרי, בהגדרה, מקום זה מרוקן הוא מאלוהות, וממילא שם אין אלהים. אין כל אפשרות למצוא את מציאות האל בחלל הפנוי, ואי אפשר, לפיכך, גם לסתור ולבטל את סוג הכפירה שמכה שם את שורשיה. זו איננה דומה לכפירות אחרות, שהשתלשלו ממקומות שאינם נעדרי אלהות, כגון כפירה שמקורה בטעות שנפלה במהלך המחשבה, ושעליה אפשר לענות ולהתווכח ואף להפריכה כשמבהירים אותה טעות, או כגון כפירות שמוצאן מ'חכמות חיצוניות', הכוונה בוודאי למדעים כלליים ולתרבויות

---

⁵ חיים ויטאל, שער ההקדמות, ירושלים תרס"ט, ט טור ד: 'כי בהיות האור מתפשט תוך המקום הזה בבחינת עגולים, מוכרח הוא שישאר הפסק מעט בינן לבין האין-סוף עצמו, שאם יתדבקו יחד יחזור הדבר לכמות שהיה בתחלה ויהיה הכל בחינת אין-סוף.'

⁶ השובה פנחס שדה, ספר השירים, תל-אביב תשל"ב, עמ' 168: 'אל היקר. החכם הנכבד. ברוך די שפינוזה. ולאשר אמרת: שהאל מן הנמנע לו לחפוץ לבלתי היות. אענך: שהאל לא יתואר היות דבר מן הנמנעות לו. ובין אין-קץ הויותיו גם כאין יוכל היות, אם יחפוץ.'

זרות, ואנשי אוניברסיטה כמוני ישמחו לקרוא בתורה זו ולגלות שלדעת ר' נחמן גם באלה נמצאים קצת 'ניצוצות של קדושה' שנפלו ממדרגתם, וגם שם אפשר 'למצוא את השם יתברך'. אבל הכפירה שמוצאה מן החלל הפנוי כפירה אמיתית היא, ואין עליה תשובה, ומי שמנסה להתווכח ולסתור אותה בטיעונים שכליים סופו שיילכד בה בעצמו. 'כל באיה לא ישובון'.⁷ כל דיבורים לא יעזרו כנגד כפירה זו, כי מקורה בחלל הפנוי, מחוץ לעולם שנברא בדיבור.

טעם זה לקוצר ההבנה האנושית דומה לכאורה לדברי הרמב"ם דלעיל, שלפיהם בשל השוני המהותי בין ידיעת האל והאדם אין בידי בני אנוש ליישב את הסתירה בין הידיעה לבחירה. אצל שני ההוגים מותוה גבול הידיעה האנושית ומעוגן בתמונת המציאות המטפיזית. אך רוח דברי ר' נחמן שונה מאוד מרוח דברי הרמב"ם. הרמב"ם ספוג אופטימיות וביטחון בידיעת האל העדיפה, שבמסגרתה מתיישבות כל הסתירות, ואילו אצל ר' נחמן מקור הקושיות הוא דווקא חלל הפנוי, מקום שם אין אלהות, אלא אפס מאיים ונורא.

שאלת 'צדיק ורע לו' משמשת כאן דוגמה מובהקת לקושיה שכזאת, קושיה של החלל הפנוי, שכל דיון בה סופו כפירה, כי אין עליה תשובה מילולית. אם כך חש וראה ר' נחמן לפני מאתיים שנה, על אחת כמה וכמה בדורנו שלנו. לו חי ר' נחמן היום, בוודאי לא היה הולך בדרכם של אלה המנסים להצדיק את הנהגת האל בעת השואה בכל מיני טענות ודיבורים. אות וסימן למופרכות של כל דיבור שכזה משמש כאן לר' נחמן נסיונו המפורסם של משה רבינו, שהיה, כפי שכבר ראינו לעיל, גדול המתלבטים לשוא בשאלת

---

⁷ פסוק זה, משלי ב, יט, נדרש על המינות גם בתלמוד, עבודה זרה יז ע"א, וכן אצל הרמב"ם, הלכות עבודה זרה ב, ה.

'צדיק ורע לו'. כשבא משה להקשות על יסורי ר' עקיבא, וטען' זו תורה וזו שכרה', ענו לו: 'שתוק כך עלה במחשבה לפני'.⁸

אפשר היה להבין תשובה זו כהמלצה למשה להניח לשאלה זו ולמשוך לחלוטין את ידיו מן העיסוק בה, ולנקוט את דרכם של 'העבריים' דלעיל, אותם המוני בית ישראל שעוברים ומדלגים באמונתם התמימה מעל כל השאלות והקושיות. אך לא כך מבין זאת ר' נחמן. הדרך הנאותה לצבור בכללו איננה פתוחה בפני המנהיג, לא בפני משה רבינו ואף לא בפני כל 'צדיק גדול שהוא בחינת משה'. בכינוי זה כיוון ר' נחמן אולי לרמב"ם, כי 'ממשה עד משה לא קם כמשה', וכידוע הרמב"ם אכן התיר לעצמו לעיין בספרי המינות, אף ששלל זכות זו מן האחרים.⁹ אך לכל המצוי בספרות הברסלבית גלוי וידוע שהכינוי 'מנהיג גדול שהוא בבחינת משה' מכוון בראש וראשונה כלפי ר' נחמן עצמו. מנהיג כזה אינו יכול להסתפק בכך שהוא עצמו ידלג ויברח מספקות וכפירות, שהרי עליו מוטלת גם אחריות כלפי אחרים, והוא צריך דווקא לעיין בדברי האפיקורסית אלו. ואף שאי אפשר לישבם כנ"ל, על כל זה על ידי עיונו שמעיין שם, הוא מעלה משם כמה נשמות שנפלו ונשקעו בתוך האפיקורסית הזאת. מתוך השוואה למקומות אחרים בדברי ר' נחמן, סבורני שאפשר להבין זאת אף באופן יותר כללי. אחריותו של הצדיק אינה מיוחדת לאפיקורסים בלבד; אפילו אמונתם התמימה של כלל ישראל תלויה בכך. אלמלא עיין הצדיק בדברי האפיקורסות לא היו הם מסוגלים לדלג ולעבור מעליה. רק מאחר שהחסידיים משליכים יהבם על הצדיק, ומאמינים שהוא כבר יטפל בעניין זה כהלכה,

---

⁸ מנחות כט ע"ב. ניתוח מפורט של סוגיה תלמודית זו ראה במאמרי 'De Natura Dei': על המיתוס היהודי וגלגולו', בתוך: מיכל אורון ועמוס גולדרייך (עורכים), משואות: מחקרים בספרות הקבלה ובמחשבת ישראל מוקדשים לזכרו של פרופ' אפרים גוטליב ז"ל, מוסד ביאליק, ירושלים תשנ"ד, עמ' 251-266.

⁹ בנוגע לאיסור אצל הרמב"ם ראה מראה המקום שבהערה שלפני הקודמת. אמנם באיגרת הרמב"ם אל חכמי מונטפזשיר על גזרות הכוכבים מעיד הרמב"ם על עצמו שקרא בכל ספרי עבודה זרה שבעולם שתורגמו לערבית, וכך אפשר גם ללמוד מן התיאור המפורט, והמקורות שזכרו בספר מורה נבוכים ג, כט, וכן מהלכות עבודה זרה פרק א.

יכולים הם עצמם לפטור עצמם מן העיון המסוכן באפיקורסות זו, שאין עליה תשובה. שהרי אישיותו של הצדיק היא עצמה בחינת 'דע מה שתשיב לאפיקורוס'.¹⁰

אך הצדיק עצמו, איך יכול הוא לעיין ולפתור את קושיות הכפירה? הרמב"ם בוודאי עשה זאת בהגיונו והתפלספותו, שבימיו כאמור, היה העולם עדיין רצינונלי. אך דרך זו אינה פתוחה לפני ר' נחמן, הרי אצלו לקשיות אלה אין כל שייכות לעולם הדיבור, ואיך איפה יעשה? הוי אומר: מה שאי אפשר בדיבור, אפשר בשתיקה. כך מתפרשת כאן הפקודה 'שתוק' שקיבל משה כתשובה על קושיתו. ר' נחמן אינו מוצא כאן הוראה, או אף המלצה, לחדול ולהימנע מן העיסוק בקושיות 'צדיק ורע לו'. השתיקה שעליה מצווה משה אין בה פסיביות. 'שתוק' היא מצוות עשה. משה מצווה דווקא לעסוק בבעיה זו ולפתור אותה באמצעות שתיקה, ובניסוחו המדויק של ר' נחמן: 'אתה צריך לשתוק על שאלה זו. ואכן לעצם השתיקה יכולים להתלוות עוד עיסוקים המסייעים בשעות קשות ובקושיות קשות שאין עליהן תשובה. גם עיסוקים נוספים אלה הם במובהק בלתי מילוליים, אך אופים האקטיבי ניכר יותר. בהמשך תורה זו מדבר ר' נחמן על 'הניגון' (כלומר: שירה בלי מלים) של הצדיק, שהוא בחינת משה, שהוא מעלה את הנשמות מן האפיקורסית הזאת של החלל הפנוי שנפלו לשם'.¹¹ ובמקום אחר ממליץ הוא על מעשי שיגעון ושטות,

---

¹⁰ שבחי מוהר"ן, להתרחק מחקירות', סימן יג. וראה על כך במאמרי התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות', שם, עמ' 239-240.

¹¹ בזוהר ח"א רל ע"ב, מתבקש אברהם בניסיון העקידה, לשתף גם זמרה עם תכונת החסד שלו, שעיקר עניינה היה להביא להכרתן של הבריות שהאל הוא שליט העולם. וראה במאמרי 'זוהר וארוס', אלפיים 9 (תשנ"ד), עמ' 84-85. ויותר מכך בנוסח המעודכן של מאמר זה, הנמצא באתר האינטרנט שלי, <http://pluto.mscc.huji.ac.il/~liebes/zohar/zoharveros.pdf> ליד הערה 111.

ויתור ו'השלכה' של 'החכמות' ו'המוחין' וגלגול ברפש וטיט, וכל זאת כסגולה בדוקה להבנת קושית 'צדיק ורע לו'.¹²

שתיקת ר' נחמן ושתיקת ויטגנשטיין

זאת מבקש אני להשוות לדברי לודוויג ויטגנשטיין, במשפט האחרון והמסכם של חיבורו המוקדם מאמר לוגי-פילוסופי:¹³ מה שאי אפשר לדבר עליו, על אודותיו יש לשתוק'. ובלשון המקור: 'Wovon man nicht sprechen kann, darüber muss man schweigen'.

אומנם ויטגנשטיין ור' נחמן הם טיפוסים שונים לגמרי, ושני ספריהם שייכים אף לסוגות ספרותיות נבדלות: כאן פילוסופיה לוגית פורמלית, וכאן דרשנות דתית, ואף כזאת שמציגה עצמה כאנטי-פילוסופית. גם אינני משער שהתקיים בין שני ההוגים איזשהו קשר היסטורי או ספרותי. אינני מוצא כל דרך שבה יכלו דברי ר' נחמן להגיע לידיעתו של ויטגנשטיין, וגם קשה לחשוב שהיתה לו לוויטגנשטיין נטייה להיזקק למקורות מסוג זה. אליבא דאמת, אף שני המשפטים דלעיל בעניין השתיקה, שהם הבסיס להשוואה בין שני ההוגים, נבדלים הם זה מזה במגמותיהם ובהקשרם הרעיוני, ואף מבחינת היחס הנפשי ומצב הרוח שהם מבטאים. בהמשך אנסה להראות שבכל זאת יש עניין בהשוואה בין שני המשפטים, אבל קודם מבקש אני דווקא להסביר ולחדד את

---

¹² ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, תורה ה' (תקעו אמונה), סימן טו. וראה על כך במאמרי 'התיקון הכללי של ר' נחמן מברסלב ויחסו לשבתאות', שם, עמ' 243-244.

¹³ ראה: Ludwig Wittgenstein, *Tractatus Logico-Philosophicus*, London 1958. במהדורה זו התפרסם החיבור במקורו הגרמני עם תרגום אנגלי ועם הקדמה מאת ברטרנד ראסל. תרגום עברי של החיבור, מעשי ידי עדי צמח, התפרסם בהוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב תשנ"ה. ספר סיכום על פילוסוף זה: David Pears, *Wittgenstein*, Fontana 1971. על שיטת הספר הנדון ראה: גלעד ברעלי, 'לוגיקה ואינטנציונליות ב"מאמר לוגי-פילוסופי" של ויטגנשטיין', עיון מ"ד (תשרי תשנ"ו), עמ' 399-418.

הפער ביניהם, ולשם כך לשטוח תחילה בקיצור נמרץ את הרקע הרעיוני לשתיקתו של ויטגנשטיין.

ספרו של ויטגנשטיין מוקדש לבחינת גבולותיה של השפה האנושית ושל העולם המוצג על ידה. גבולות אלה הם מניה וביה גם גבולות העולם המיסטי, המצוי מעבר לתחום המחשבה והדיבור, אך דווקא כלפיו מתכוונת הפילוסופיה כאשר היא מציגה את העולם המסור לדיבור (משפט 4.115). אלהים איננו מתגלה בתוך העולם (6.4312), אך הרגשת העולם ככוליות-מוגבלת מתוארת כיסוד המיסטי שברוח האדם (6.45). בשתיקתו של ויטגנשטיין יש, אם כן, התרוממות רוח מיסטית. דומה שעיקר שאיפתו איננה כלפי הפילוסופיה, שאותה ניסח בספרו, אלא דווקא כלפי מה שמייצג הנייר החלק שנותר אחרי המשפט בדבר הצורך בשתיקה, שהוא כאמור המשפט האחרון שבספר. מבחינה זאת אפשר אולי להשוות את ויטגנשטיין למיסטיקאים הניאו-אפלטוניים שדיברו על עליית הנפש אל מחוזות הדממה,¹⁴ אף למיסטיקאים יהודיים שמצאו את האלהות דווקא ב'דממה' או ב'דומיה',¹⁵ דוגמת אותם מקובלים שקבעו ששער החמישים, האחרון בשערי הבינה, השער שלפי התלמוד נמנע אף ממשו רבינו, הוא שער הדממה. הלך רוח כזה ימצא אומנם גם בחסידות, כפי שמציינת מיכל גוברין, שמשוה את השתיקה בדבריו הנזכרים של ויטגנשטיין עם הדבקות אצל החסידים, אך לאו דווקא אצל ר' נחמן.¹⁶

מבחינות אלה ר' נחמן באמת איננו מתאים לכאן. התחום שמעבר להכרה

אצל ויטגנשטיין דומה דווקא לתחום זה אצל הרמב"ם ולא אצל ר' נחמן, לפי

---

¹⁴ ראה למשל בפרק הראשון של התיאולוגיה המיסטית המיוחסת לדיוניסיוס איש האריאופגוס. הטקסט זה יצא לאור בתרגומי, *חדרים*, 13 (1999), עמ' 66-68.

¹⁵ לפי מלכים-א יט, יב; תהלים סה, ב.

¹⁶ השוואה זו תמצא בפסקה האחרונה של עבודת הדוקטור שלה: Michal Govrin, *Théâtre Sacré Contemporain: Théories et Pratiques*, Université de Paris III, 1976. חלק לא קטן מעבודת דוקטור זו מוקדש אומנם לר' נחמן.

הניגוד שהתוּינו לעיל בין שני ההוגים היהודיים. מקום השתיקה של ר' נחמן אינו מקומו המובהק של האל אלא דווקא החלל הפנוי ממנו, והוא נזקק 'לעיין' בו ולמצוא בו אלהות לא מתוך התרוממות רוח מיסטית, אלא דווקא מתוך מצוקה וכפירה. וכך הקושיה הנשאלת כאן ונענית בשתיקה, שאלת 'צדיק ורע לו', איננה נמנית עם השאלות המטפיזיות (המדומות, לדעת ויטגנשטיין) שעליהן שותק הפילוסוף. קושייתו של ר' נחמן איננה רק שאלה תיאורטית, אלא גם תלוּנה וטרוניה (גם גוון משמעות זו נודעת בידיש למלה 'קשיא').

עם כל זאת לדעתי עדיין גדול וראוי לעיון הוא היסוד המשותף שבשתיקותיהם של לודוויג ויטגנשטיין ור' נחמן מברסלב. קודם לכול השוואה זו ניצבת על בסיס לשוני איתן ביותר. אם נתעלם מן ההקשר, שני המשפטים דלעיל, שניהם משפטי-מפתח רבי-רושם בשני המקורות, נשמעים כמעט זהים: 'מה שאי אפשר לדבר עליו, על אודותיו יש לשתוק' - בניסוחו של ויטגנשטיין, ולעומתו ר' נחמן: 'אתה צריך לשתוק על שאלה זו, כי הוא בבחינות עלה במחשבה, שאין שם דיבור ליישב אותה'. בעיון נוסף מתבלט גם דמיון תיאורטי, המייחד שתי שתיקות אלה, ומבדילן משאר שתיקות מפורסמות בתולדות התרבות. אצל שניהם אין השתיקה רק הימנעות פסיבית מדיבור אודות מה שאין לדבר עליו (בבחינת: 'כי האלהים בשמים ואתה על הארץ, על-כן יהיו דבריך מעטים', קהלת ה, א), ואף לא התעלות כללית של הנפש, שבמסגרתה נעלם ונאלם כל תוכן ספציפי, כבשיטות המיסטיות הניאו-אפלאטוניות. אצל שניהם השתיקה היא פעילות אקטיבית המכוונת לפתרון קושיות מוגדרות. על אקטיביות זו כבר עמדנו בדיונו על ר' נחמן, הממליץ לשתוק על אותן קושיות, וכך הוא גם אצל ויטגנשטיין שקובע בנוגע למה שאי אפשר לדבר עליו, שיש לשתוק על אודותיו (בגרמנית darüber).

הצורך בשתיקה מושתת בשני המקורות על הנמקה דומה: יש לשתוק על שאלות אלה כיוון שמקורם אינו בעולם הדיבור, הוא העולם שהוגדר קודם על ידי שני ההוגים, ושאצל שניהם תחום השתיקה מגביל ומגדיר אותו מבחוץ. ויטגנשטיין הקדיש כאמור את רוב ספרו להגדרה לוגית של התחום שעליו חלים הדיבורים, ואילו ר' נחמן הקדים לדבריו על השתיקה את התיאור הקוסמולוגי המיתי-קבלי שתואר לעיל, שבו החלל הפנוי מאפשר, מחד גיסא, את קיומו הנפרד של עולם הדיבור, ומצד שני הוא עצמו מוצא מכלל עולם הדיבור: 'כי הבריאה היתה ע"י הדיבור [...] והדיבור הוא הגבול של כל הדברים [...] אבל בהחלל הפנוי שהוא מקיף כל העולמות כנ"ל, והוא פנוי מכל כביכול כנ"ל, אין שם שום דיבור'. לפיכך, שניהם שוללים את אפשרות המענה על כל קושיה ששייכת לתחום זה, ולא מפני שאלה קושיות קשות במיוחד, אלא דווקא מכיוון שבעצם אין הן קיימות כלל, כי במקום שאין דיבור, לא רק שאין תשובה אלא גם אין שאלה. כך אומר ר' נחמן במפורש בתחילת דבריו בעניין זה: 'יש כמה מבוכות וקשיות אצל המחקרים, שבאמת אינם שום חכמה, והקשיות בטלים מעיקרא, אך מחמת שאין בשכל האנושי לישבם, על ידי זה נדמים לחכמות וקשיות, ובאמת אי אפשר לישב אלה הקשיות, כי אלה הקשיות של אפיקורסות הזאת באים מחלל הפנוי'. ואצל ויטגנשטיין (משפט 6.5): 'לתשובה שאיננו יכולים לבטאה, גם השאלה אינה בת-ביטוי'.

עולם הדיבור סופי הוא ומוגבל, ומעליו קוראים בלא קול עולמות השתיקה. הם קוראים גם לויטגנשטיין וגם לר' נחמן, דמות שונה מאוד, יותר ממאה שנה לפניו. ויטגנשטיין פותח את ספרו בהכרזה כי 'ספר זה יבין אולי רק מי שכבר חשב פעם את המחשבות המבוטאות בו, או מחשבות דומות'. ר' נחמן בוודאי לא חשב מעולם את המחשבות המבוטאות במאמר לוגי-פילוסופי. אך אולי יאות ויטגנשטיין לכלול גם אותו בקהל חושבי המחשבות הדומות.